

FORRÁSKÖZPONTÚ TÖRTÉNELEM

KAPOSI JÓZSEF–SZÁRAY MIKLÓS

TÖRTÉNELEM I.
KÉPESSÉGFEJLESZTŐ MUNKAFÜZET

ÉRETTSÉGI ADATTÁR

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ

ÉRETTSÉGI ADATTÁR

ÉVSZÁMOK

Kr. e. VII-IV. évezred: az újkőkor a Közel-Keleten, az ún. neolitikus forradalom.

Kr. e. III. évezred: Sumer tündöklése és bukása.

Kr. e. XVIII. század: Óbabiloni Birodalom – Hammurapi törvénygyűjteménye.

Kr. e. 2900: Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítése.

Kr. e. XXVIII–XXV. század: a piramisépítő fáraók kora.

Kr. e. XIII. század: dór vándorlás – a mükénei központok pusztulása.

Kr. e. 776: az első feljegyzett olimpia – a görög időszámítás kezdete.

Kr. e. 753: Róma alapítása.

Kr. e. 594: Szolón reformjai Athénban.

Kr. e. 525: Kürosz perzsa király elfoglalja Egyiptomot.

Kr. e. 510: az arisztokratikus köztársaság kialakulása Rómában.

Kr. e. 508: Kleiszthenész reformjai Athénban.

Kr. e. 490: a marathóni csata.

Kr. e. 480: a thermopülai és a szalamiszi csata.

Kr. e. 431–421: a peloponnészoszi háború.

Kr. e. 367: törvényben maximálják Rómában az állami földekből bérelhető föld nagyságát (Licinius-féle földtörvény).

Kr. e. 336–323: Alexandrosz uralkodása.

Kr. e. 264–241: az első pun háború. Róma elfoglalja Szicíliát.

Kr. e. 218–201: a második pun háború. Róma megszerzi a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti uralmat.

Kr. e. 168: a püdnai csata. A római előretörés kezdete Keleten.

Kr. e. 48: a pharszaloszi csata. Caesar legyőzi Pompeiust.

Kr. e. 44: Caesar meggyilkolása.

Kr. e. 31: az actiumi csata. Octavianus legyőzi Antoniust, s megszerzi az egyeduralmat.

Kr. e. 27–Kr. u. 14: Octavianus (Augustus) uralkodása. A principátus rendszerének kiépítése.

Kr. e. 9: a római hódítás kezdete Pannóniában.

Kr. u. 284: Diocletianus trónra lépése (uralkodik 305-ig). A dominátus kiépítése.

Kr. u. 313: Constantinus türelmi rendelete – a kereszténység egyenjogúsítása.

Kr. u. 395: Theodosius császár két részre osztja a Római Birodalmat.

Kr. u. 476: a Nyugatrómai Birodalom bukása. Az ókor vége.

622: a hidzsra – a mohamedán időszámítás kezdete.

732: Martell Károly Poitiers-nél megállítja az arabokat.

756: a Pápai Állam létrejötte.

768–814: Nagy Károly uralkodása – a Frank Birodalom fénykora.

800: Nagy Károlyt III. Leó pápa Rómában császárrá koronázza.

843: a verduni szerződés – a Frank Birodalom felosztása.

962: I. (Nagy) Ottó koronázásával megalakul a Német-római Császárság.

895–900: a honfoglalás.

907: a pozsonyi csata – magyar győzelem a bajorok felett.

907–955: a magyar kalandozások fő időszaka. (Bizánc felé még 970-ig.)

955: az augsburgi csata – a magyarok veresége.

972–997: Géza fejedelem uralkodása.

973: a quedlinburgi találkozó – Géza békét köt a Német-római Birodalommal.

997–1038: I. (Szent) István uralkodása.

1000 vagy 1001: Szent István megkoronázása.

1054: az egyházszakadás.

NÉVTÁR

- Alexandrosz** (Nagy Sándor): makedón király (Kr. e. 336–323), s az ókor egyik legjelentősebb hadvezére. Makedónia és Hellász egyesített erejét felhasználva hosszú hadjáratban meghódította a Perzsa Birodalmat. Uralkodása új korszakot nyitott a görög és az ókori keleti történelemben (hellenizmus).
- Anonymus:** „a Névtelen”, III. Béla király jegyzője (XII. század vége), a *Gesta Hungarorum* című regényes krónika (gesztó) szerzője. Anonymus munkája inkább a saját korának, s nem a honfoglalás korának értékes forrása.
- Antonius, Marcus** (Kr. e. 83–30): római politikus és hadvezér. Caesar hadvezére, majd a második triumvirátus (Kr. e. 43) tagja. Octavianusszal szemben Actiumnál vereséget szenvedett (Kr. e. 31), s öngyilkos lett.
- Arisztotelész** (Kr. e. 384–322): görög bölcselet, Alexandrosz nevelője. Mind a tapasztalati, mind a szellemi világot létezőnek ismerte el, de a szellemi tartotta magasabb rendűnek. Szerinte a világot az „első mozgató”, egy istenség tartja fenn.
- Árpád** (?–907): magyar fejedelem, az Árpád-ház őse. Etelközben állt a magyar törzsszövetség élére, s ő vezette őseinket a Kárpát-medencébe.
- Attila:** a hunok királya (Kr. u. 434–453). Bátyja, Bleda (Buda) megölése után lett egyeduralkodó (444). Előbb a Keletrómai, majd a Nyugatrómai Birodalmat támogatta meg, Galliában azonban a római seregek megállították (catalaunumi csata, 451). Hunokból és más alávetett népekből álló birodalma halála után szétesett.
- Augustus** → Octavianus
- Benedek, Nursiai, Szent** (480–543): a bencés rend megalapítója. Jelentős szerepet játszott a pápaság megerősítésében, a térítő munka fellendítésében és a latin írásbeliség átmentésében.
- Brutus:** J. Caesar fogadott fia, majd gyilkosa (Kr. e. 44). A philippi csatában (Kr. e. 43) elszenvetett vereség után öngyilkos lett.
- Buddha, Sziddhartha Gautama** (Kr. e. VI. sz.): a buddhizmus megalapítója. A szanszkrit név jelentése: „megvilágosodott”. Módos indiai család gyermeke (a ksatriják kasztjába tartozott), aki megrázó élmények hatására elmélkedő, aszkétikus életet kezdett, s kialakította a róla elnevezett vallás alapelveit. Tanításainak lényege az emberi vágyakról való lemondás.
- Caesar, Julius** (Kr. e. 100–44): római politikus és hadvezér. Néppárti támogatással került a hatalom közelébe, s tagja lett az első triumvirátusnak (Kr. e. 60). Katonai sikerek után, a hadseregére támaszkodva megszerezte az egyeduralmat (Kr. e. 48), és reformokat vezetett be. Nyíltan felrúgta a köztársasági hagyományokat, s ezért a senatus köztársaság párti tagjai meggyilkolták.
- Cirill, Szent** (kb. 827–869): görög szerzetes, „a szlávok apostola”. Bátyjával, Metóddal együtt kidolgozták a szláv nyelvű egyházi liturgiát és a szláv ábécét. Cirill Rómában halt meg, ahol a pápával elismertette a szláv nyelvű liturgia használatát.
- Constantinus** (Nagy Konstantin): római császár (Kr. u. 306–337). Hosszú belháborúban szerezte meg az egyeduralmat. 313-ban kiadott rendeletével a kereszténységet egyenjogúsította a többi vallással, s így az új vallás a birodalom egyik összetartó erejévé vált. Egy régi görög gyarmatváros (Büszantion) helyén új fővárost alapított, Konstantinápolyt (Constantinopolis).
- Dareiosz** (latinosan Dárius – perzsa Dárajavaus): több perzsa nagykirály neve. **1.** I. Dareiosz (Kr. e. 522–486) uralkodása alatt élte fénykorát a Perzsa Birodalom. A görög poliszokat nem sikerült meghódítania, Marathónnál vereséget szenvedett az athéniaktól. – **2.** III. Dareiosz (Kr. e. 335–330): az utolsó perzsa uralkodó, aki Nagy Sándorral szemben veszítette el birodalmát.
- Dávid:** az egységes zsidó állam létrehozója a Kr. e. X. században. Ő tette fővárossá Jeruzsálemet. Zsoltárok szerzőjeként is ismert.
- Diocletianus:** római császár (Kr. u. 284–305), a dominátus rendszerének létrehozója. A kormányzást a császári hatalom megosztásával tette hatékonyabbá (társcsászár és két helyettes). A hadsereget nem a határoknál állomásoztatta, hanem központokba vonta össze, így a katonai erő alkalmazása rugalmasabbá vált. Diocletianus keményen üldözte a keresztényeket. Az Adriai-tenger partján (Split–Spalato) emelt palotájának maradványa ma kedvelt turistacélpont.
- Drakón:** Athén legendásan szigorú törvényhozója (neve magyarul sárkányt jelent). Írásba foglalta a törvényeket (Kr. e. 621), s ezzel erősítette a jogbiztonságot. (Kőbe vésett törvényei az athéni agórán álltak.)
- Gellért, Szent** (kb. 980–1046): velencei származású bencés szerzetes, hittérítő, Imre herceg nevelője. Később csanádi püspök. A pogánylázadás során letaszították a mai Gellért-hegyről. Térítő munkája és mártírhalála miatt szentté avatták (1083).
- Géza:** magyar fejedelem (972–997), Árpád dédunokája. Leverte a hatalmát megkérdőjelező törzsfőket, a keleti országrészek feletti uralmat pedig Sarolttal kötött házasságával biztosította. 973-ban Quedlinburgban békét kötött Ottó császárral, s hittérítőket kért tőle. Fia, István számára megszerezte a német-római császárral rokon-ságban álló Gizella kezét.
- Gracchusok** (Kr. e. II. sz.): római politikus testvérpár, néptribunusok. **1.** Tiberius Kr. e. 133-ban a parasztkérdés megoldása érdekében felújította a Licinius-féle földtörvényt, földet akart osztani nincsteléneknek. Ellenfelei meggyilkolták. **2.** Caius Kr. e. 123-ban lett néptribunus. Folytatta a földosztást és Karthágó területén akart letelepíteni nincsteléneket. A szövetségeseeknek is római polgárjogot akart adni, emiatt azonban a római nép egy része is ellene fordult. Egy népgyűlésen kitört verekezés során öngyilkos lett.
- Hadrianus:** római császár (Kr. u. 117–138). Felhagyott a terjeszkedő politikával, és kiépítette a birodalom határát védő limest. A birodalom egészére kiterjedő egységes császári közigazgatást hozott létre.
- Hammurapi** (Kr. e. XVIII. század): az Óbabiloni Birodalom uralkodója. Nevéhez fűződik az első fennmaradt jelentős törvénygyűjtemény, melyben megfigyelhető a tulajdon védelme és a „szemet szemért elv”.
- Hannibál** (Kr. e. 247–183): A punok legendás tehetségű hadvezére a második pun háborúban (Kr. e. 218–201). Zseniális stratégiai lépése, hogy északról támadt Itáliára, remélve, hogy csatlakoznak hozzá az itteni, nem régén római uralom alá került népek. Seregével átkelt az Alpokon, és Cannae-nál bekerítette és megsemmisítette a római sereget. Mikor Róma sereget küldött Karthágó ellen, hazarendelték, s városától nem messze döntő vereséget szenvedett (Záma, Kr. e. 202). Sikertelenül akart újabb Róma-ellenes háborút szervezni, s ezért öngyilkos lett.
- Hérodotosz** (Kr. e. 484–425): görög történetíró, „a történetírás atyja”. A görög–perzsa háborúkról szóló művében a Perzsa Birodalmat is bemutatta. Munkájához felhasználta utazásai során szerzett tapasztalatait és egyéb forrásokat. Törekedett a tárgyilagosságra, s az események mozgatórugóit is kereste.

Homérosz (Kr. e. VIII. század): görög epikus költő, a hagyomány a nevéhez köti a görögök két hőskölteményét, az Iliaszt és az Odüsszeiát. Az utóbbi később keletkezett, s így feltehetően nem Homérosz a szerzője.

Hufu → Kheopsz

István, I., Szent: magyar fejedelem (997-től), majd király (1001–1038). Uralmát kiterjesztette az egész Kárpát-medencére, erőteljesen terjesztette a kereszténységet, kiépítette a magyar egyházszerkezetet. A közigazgatás és a haderő alapjává a királyi várakat tette (vármegyék). 1083-ban szentté avatták.

Jahve: a zsidóság istene. Kezdetben az egyik isten a sok közül, majd a zsidóság egyetlen istenévé vált, s végül a babiloni fogságot követően a zsidóság őt tekintette a világmindenség egyetlen istenének.

János, Keresztelő, Szent (Kr. e. I. század): zsidó próféta. Palesztinában, a Jordán vízében keresztelt, s hirdette a megváltó közeli eljövetelét. Heródes király, félve népszerűségétől, kivégeztette.

Jézus Krisztus: (Kr. e. 7/4–Kr. u. 30): a kereszténység alapítója. A keresztény tanítás szerint Isten egyszülött fia, aki életével, szenvedésével és kereszthalálával megváltotta az emberiséget. Születése a keresztény időszámítás kezdete.

Justinianus: bizánci császár (527–565). Az utolsó latin nyelvű keleti császár. Megkísérelte a Római Birodalom helyreállítását, s ideiglenesen elfoglalta Itáliát és Észak-Afrika egy részét. Nevéhez fűződik a római jog egységbe foglalása (Corpus juris civilis).

Károly: frank uralkodók. **1.** Martell Károly: frank udvarnagy (majordomus) 714 és 741 között. Megszilárdította a központi hatalmat, s 732-ben hadaival Poitiers-nél megállította az arab előretörést. **2.** Nagy Károly: frank király (768–814). Számos hadjáratában jelentős terület birodalmat kovácsolt össze. A pápa 800-ban császárrá koronázta. A birodalom kormányzását a hűbéri rendszere alapozta (grófságok). Aachenben királyi palotát építtetett, s támogatta a kultúrát.

Kheopsz (Kr. e. XXVI. sz.): az egyiptomi Óbirodalom fáraója. Gízai piramisa a legnagyobb méretű ilyen sírmlék (146 méter magas, 2 millió kőtömbből áll).

Kleiszthenész (Kr. e. VI. sz.): athéni politikus, aki Kr. e. 508-ban jelentős reformokat vezetett be. A lakosság addigi vagyoni beosztása helyett a lakóhely szerinti beosztást tette a politikai szereplés alapjává. A város és környékének új területi felosztása (phülék) biztosította a démosz fölényét az arisztokráciával szemben, s ezzel biztosította a demokráciát. A népakarat kifejezésére bevezette a cserépszavazás intézményét.

Kleopátra, VII.: az ókori Egyiptom utolsó uralkodója (Kr. e. 52–30), a Ptolemaiosz uralkodóház tagja. A keleten előretörő Rómával szemben igyekezett megőrizni országát önállóságát, s e célért felhasználta női vonzerejét is. Előbb Julius Caesar szeretője lett (egy gyermeket is szült neki), majd Antoniushoz fűzte legendás szerelem (három gyermeke született tőle). Antonius actiumi veresége után öngyilkos lett.

Kung-fu-ce, Konfuciusz (Kr. e. VI–V. sz.): kínai gondolkodó. Az egyén és a közösség közötti harmónia fontosságát hirdette. Ez akkor valósul meg, ha az államot olyan ember vezeti, akit mindenki tisztel, mert életével jó példát mutat a népnek és legfőbb erénye az igazságosság.

Lao-ce (Kr. e. VI. század): kínai gondolkodó (az „Öreg mester”), a taoizmus megalkotója. A buddhizmushoz hasonló gondolati-vallási rendszer lényege a belső harmónia megteremtésére és a természetes életre való törekvés.

Leónidasz (Kr. e. V. század vége): spártai király, aki Kr. e. 480-ban a Thermopülai-szorosban feltartóztatta a perzsa sereget, és katonái élén hősi halált halt.

Marcus Aurelius: római császár (Kr. u. 161–180), az Antoninus-dinasztia tagja. Sokat háborúskodott a dunai limest támadó barbár népekkel. Nagy műveltségű filozófus volt. A sztoikus filozófia szellemében írt elmélkedései ma is elgondolkodtató olvasmányt jelentenek.

Marius, Gaius (Kr. e. 157–87): néppárti politikus Rómában. A hadsereg válságát a zsoldos haderő felállításával oldotta meg, győzelmei helyreállították Róma külpolitikai tekintélyét. A hatalomért fegyveres harcot folytatott a szenátori párt vezére, Sulla ellen, ami a polgárháborús időszak kezdetét jelentette Róma történelmében.

Metód (kb. 815–885): a „szlávok apostola”. Öccsével, Cirillel együtt jelentős része volt a szlávok keresztény hitre térítésében.

Miltiadész (Kr. e. 550–489): athéni hadvezér (sztratégosz), aki marathóni csatában (Kr. e. 490) legyőzte a perzsákat. Később egy kisebb vereség miatt hazaárulással vádolták, bebörtönözték, s a börtönben belehalt sérüléseibe.

Mohamed (kb. 570–632): próféta, az iszlám vallás alapítója. Tevehajcsár, majd kereskedő, aki ismerte a zsidó és a keresztény vallást, s ezeknél egyszerűbb tanokkal akarta megteremteni az arabok egységét. 622-ben Mekából Medinába vonult (iszlám időszámítás kezdete), majd Mekkát tette kultusza központjává, s Medinában halt meg.

Mózes: ószövetségi próféta, aki kivette népét (a zsidóságot) Egyiptomból, s szövetséget kötött az Úrral. Mózes legendás személye a zsidóság nyugati gyökereit képviseli.

Nero: római császár (Kr. u. 54–68), a Julius–Claudius-dinasztia tagja. Hatalomtól megittasult uralkodó, akinek rémtettei máig példázatként, hogy milyen torzulásokhoz vezethet a korlátlan egyeduralom. Nero rendelte el az első keresztényüldözést, a Rómát pusztító tűzvész után (64). Amikor a hadsereg fellázadt uralma ellen, Nero öngyilkos lett.

Octavianus, Caius (Kr. e. 63–Kr. u. 14): római politikus. Caesar unokaöccse, a második triumvirátus (Kr. e. 43) tagja. Antonius legyőzése után kiépítette sajátos, köztársasági formákkal leplezett egyeduralmát, a principátust. Kormányzása belső és külső békét hozott (Pax Romana). Augustus néven is ismert.

Pál (kb. Kr. u. 10–67): apostol, a keresztény vallás terjesztője. A zsidóságából származott (eredeti neve Saul), s kezdetben üldözte a keresztényeket, majd Damaszkusz felé tartva egy látomás hatására keresztény hitre tért (páli fordulat). Több térítő utat tett, személyesen és levelekkel tartotta a kapcsolatot különböző városok keresztény gyülekezeteivel. Leveleiben a hitélettel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozott. Tanításával nyitotta tette a kereszténységet a gazdagok és a nem zsidó népesség felé, s ezzel elősegítette, hogy a kereszténység szélesebb körben elterjedhessen.

Periklész (kb. Kr. e. 495–429): athéni államférfi. Neve összefonódik az athéni demokrácia fénykorával. A sztratégoszi tisztséget viselte, és személyes tekintélye, jó szónoki képessége miatt döntő befolyása volt az államügyekre. Az ő javaslatára csökkentették az areioszpagosz jogkörét, és bevezették a napidíjak rendszerét. Ő szorgalmazta a hatalmas középítkezéseket is. A spárta elleni háború során, pestisjárványban halt meg.

- Pheidiasz** (Kr. e. V. század): görög szobrász, Periklész barátja, az Akropolisz építkezéseinek irányítója. Kiemelkedő alkotása Athéné szobra a Parthenónban és Zeusz nagyméretű szobra Olümpiában.
- Pippin, Kis:** a Karoling-dinasztia első királya (751–768). Lemondatta a frank uralkodót, és királyi címét a pápával erősítette meg. Segítette a pápát a longobárdok ellen. A seregével elfoglalt közép-itáliai területeket a pápának adományozta, megteremtve ezzel a Pápai Államot.
- Platón** (Kr. e. 428–348): görög bölcselelő, Szókratész tanítványa. Filozófiai rendszerében az embert körülvevő tapasztalati világot egy ideális, a fogalmakban létező világ (ideák) tökéletlen lenyomatának tartotta. Platón ideális államát a tudósok vezetik, s az állampolgárok helyzete, feladatai képességeiktől és tulajdonságaiktól függenek. Athénben hosszú ideig működő iskolát alapított (Akadémia).
- Plutarkhosz** (Kr. u. 46–126): görög történetíró. Fő műve, a Párhuzamos életrajzok a görög és római történelem nagyjainak életét dolgozza fel, s az ókori görög-római történelem értékes forrása.
- Pompeius** (Kr. e. I. sz.): római hadvezér, a köztársaság válságos időszakára jellemző hatalmi harc egyik résztvevője. Politikusi pályáját a Spartacus elleni harc és a kalózok legyőzése alapozta meg. Részt vett az első triumvirátusban (Kr. e. 60), majd Caesarral szemben a senatus mellé állt. Caesar Pharszalsznál legyőzte (Kr. e. 48), Egyiptomba menekült, ahol meggyilkolták.
- Salamon:** Izrael királya, aki Dávidot követte a trónon (Kr. e. X. század). Nevéhez fűződik a despotikus állam kiépítése és a jeruzsálemi templom fölépítése. Uralkodása Izrael virágkorát jelentette. Zsoltárokat is írt.
- Scipio, Cornelius** (Kr. e. 236–184): római hadvezér. A második pun háborúban Zámánál döntő győzelmet aratott Hannibál felett (Kr. e. 202). Diadaláért megkapta az Afrikanus nevet.
- Spartacus** (Kr. e. I. sz.): az ókor legnagyobb rabszolgafelkelésének (Kr. e. 73–71) a vezetője. Thrák származású, gladiátorként állt a felkelők élére. Több római sereget legyőzött, s többször megváltoztatta a rabszolgasereg útirányát. Crassus seregével szemben Dél-Itáliában vereséget szenvedett, s ebben a csatában esett el.
- Sulla** (Kr. e. 138–78): római hadvezér, a szenátori párt vezére. Sikeresen harcolt Kis-Ázsiában, majd serege élén hazatért, s Mariussal szemben megszerezte az egyeduralmat. Ellenfeleit kegyetlen eszközökkel (pl. feketelisták, vagyonelkobzás) semmisítette meg, s diktatori hatalmát a senatus tekintélyének helyreállítása és a köztársasági rend védelme érdekében gyakorolta. Önként mondott le a hatalomról (Kr. e. 79).
- Szókratész** (Kr. e. 469–399): görög bölcselelő. Filozófiájának központjában nem a természeti kérdések, hanem az ember állt. A szofisták minden értéket kétségbevonó nézetével szemben megállapította, hogy léteznek örök érvényű értékek, igazságok. Ezekre Szókratész kérdésekkel, az ellentmondások feltárásával szerette volna rávezetni hallgatóságát. Istenkáromlással, az ifjúság megrontásával vádolták, s halálos ítélete szerint mérget itattak vele.
- Szolón** (kb. Kr. e. 640–559): athéni törvényhozó, aki viselte az arkhóni tisztséget is. Célja a városban dúló ellenségeskedés megszüntetése volt. Kr. e. 594-re datált törvényeivel eltörölte az adósrabszolgaságot, elengedte az adósságokat (teherlerázás). A politikai jogok alapjává a vagyontette. A népgyűlés hatáskörének kiszélesítésével, az államot vezető tanács (bulé) és a népbíróságok létrehozásával megteremtette a demokrácia alapjait.
- Tacitus, Publius Cornelius** (Kr. u. 55–117): Róma legjelentősebb történetírója. A Róma történetét feldolgozó munkái (Historiae, Annales) és a Germánokról írott műve, a korszak legfontosabb forrásai.
- Thalész** (Kr. e. VII–VI. század): kis-ázsiai (milétoszi) görög bölcselelő, matematikus és csillagász. Szakítva a mítoszokkal a világ keletkezését egy ősanyag (a víz) változásaival magyarázta.
- Themisztoklész** (Kr. e. 528–462): athéni politikus, aki a marathóni csata után a flottaépítés szorgalmazásával készítette fel Athént az újabb perzsa támadásra. A szalamiszi szorosban vívott tengeri csatában legyőzte a perzsa hajóhadat (Kr. e. 480). Később úgy látta, hogy Spárta veszélyezteti Athén hatalmát, s ezért békét akart a perzsákkal. Emiatt száműzték Athénből, s a perzsa király szolgálatába állt.
- Thuküdidész** (Kr. e. V. század): görög államférfi és történetíró. Részt vett a peloponnészoszi háborúban, melynek történetét is megírta. Művének fő értéke a tárgyi-lagosságra törekvés és az ok-okozati összefüggések felismerése.
- Traianus:** római császár (Kr. u. 98–117), az Antoninus-dinasztia tagja. Az utolsó nagy hódító császár, uralkodása alatt érte el a birodalom a legnagyobb kiterjedését, miután elfoglalta Mezopotámiát, Armeniát és Dáciát.
- Xerxész, I.:** perzsa nagykirály (Kr. e. 486–465), I. Dareiosz fia. Folytatta apja terjeszkedő politikáját, de Kr. e. 480-ban a tengeren, 479-ben pedig a szárazföldön is vereséget szenvedett a görögöktől. Egy lázadás során ölték meg.
- Zeusz:** az olümposzi istennemzedék főistene a görög mitológiában.

FOGALMAK

- állam:** meghatározott területen történelmileg kialakult tartós emberi közösség, amely szervezetével a közösség (társadalom) fölötti hatalmat gyakorolja. A magántulajdon megjelenésekor, a differenciált társadalom létrejöttével alakult ki az újkőkor végén és a rézkor elején a Közel-Kelet térségében (Sumer, Egyiptom).
- államforma:** az állam egyik jellemzője, amely az állam szervezeti felépítését, az államhatalom érvényesítésének módját jelenti. A két alapvető államforma a királyság (monarchia) és a köztársaság.
- államtípus:** az államok csoportosítását lehetővé tevő fogalom, amelyet különböző ismérvek alapján határozhatunk meg. Leggyakrabban az alapján határozzák meg az államtípusokat, hogy az állam milyen jellegű társadalom fölött gyakorol hatalmat (pl. rabszolgatartó állam, feudális állam), illetve, hogy milyen az egyének és az állam viszonya.
- állattenyésztés:** a mezőgazdaság egyik ága, amely az újkőkorból alakult ki a vadászatból a háziasítás révén.
- allódióm:** a kora középkorban kialakult uradalmakban a földesúr saját kezelésű földje, melyet a jobbágyok robbottal műveltek meg.
- amphiteatrum:** körszínház, jellegzetes római középület, amely a gladiatori játékok és egyéb viadatok színtere volt.
- apostol** (a küldött szóból): Jézus tanítványainak elnevezése a Bibliában. Az apostolok Jézustól kapták a megbízást a hit terjesztésére, s a hagyomány szerint tizenketten voltak. Pált is az apostolok közé sorolták, mert látomásában neki is megjelent Jézus.
- arisztokrácia** (az arisztó [= a legjobbak] görög szóból): a görög társadalom nagybirtokos, vezető rétege a Kr. e. V. század elejéig. Később tágabb értelemben az országok földbirokok vezető rétegét jelölte e fogalom.
- arkhón:** az arisztokratikus köztársaság idején az állam élén álló, arisztokrata származású hivatalnokok elnevezése Athénban. Hivatali idejük után tagjaivá váltak az arkhónok tanácsának, az Areioszpagosznak.
- barbár:** az ókorban használatos görög szó (barbarosz = érthetetlen nyelvű, dadogó) a nem görögök jelölésére. Így nevezték a rómaiak a népvándorlás korában a birodalomra támadó népeket is.
- Biblia:** a kereszténység szent könyve, mely a zsidó hagyományokat tartalmazó Ószövetségből, és a Jézus életét és az apostolok iratait magába foglaló Újszövetségből áll. A gyűjteményes szöveg a Kr. u. IV. századra alakult ki.
- birodalom:** olyan állam, amely nagy területre terjed ki, és több népet ölel fel. Általában egyetlen uralkodónak alávetett központosított hatalom jellemzi.
- brahmanizmus:** ősi indiai többistenhívő vallás. A világot változtathatatlanak, örök törvények szerint lévőnek tekinti. Ez a felfogás érvényesül a társadalomszemléletében is (kasztrendszer). Jellemző tanítása a lélekvándorlás. Istenei közül kiemelkedik Brahma (a teremtő), Visnu (a megtartó) és Siva (a pusztító). Szent könyvei közül a Védák a legjelentősebbek.
- buddhizmus:** a brahmanizmus hatására kialakult vallás a Kr. e. VI. században. Alapvető tanait Buddha fogalmazta meg. A buddhizmus szerint az ember szenvedéseit a vágyai okozzák, így ha megszabadul ezekről, akkor eljut egy boldogabb, megvilágosult állapotba, amelyet nyugalomnak, nirvánának neveznek. A lemondás önmagunk megismerésével, elmélkedéssel érhető el.
- ensor:** magas rangú tisztségviselő (magisztrátus) az ókori római köztársaságban. Fő feladata az adófizető polgárok besorolása vagyoni osztályokba, amely az adózás és a politikai szerepvállalás alapja volt. A cenzorok állították össze a senatus névjegyzékét.
- colonus:** szabad bérlő a római császárkorban. A csökkenő rabszolgatársaság miatt a nagybirtok egy részét felparcellázták, és kiadták megművelésre a bérlőknek, akik ezért pénzzel vagy a termés egy részével fizettek a birtokosnak.
- consul:** a köztársaság kori Rómában a legfőbb hivatal. Az állam élén két consul állt, akik a senatussal együtt irányították a köztársaságot, s háborúban a hadsereg főparancsnokai voltak. E tisztség egy évre szólt. A pricipátus időszakában a császárok egyik címévé vált.
- császár:** Julius Caesar nevéből származó uralkodói cím. A Római Birodalomban, a Bizánci Birodalomban az állami főhatalmat gyakorló személy, aki a világi és vallási élet egyszemélyi irányítója.
- cserépszavazás** (osztrakizmosz): eljárás, amelyet Kleiszthenész vezetett be (Kr. e. 508) a zsarnokság megelőzésére. (Leírása tankönyv 66. oldalán olvasható.) Később Athén belpolitikai harcainak egyik eszközévé vált, a politikai ellenfeleket ezzel a módszerrel lehetett eltávolítani.
- demográfiai robbanás** → népességrobbanás.
- demokrácia:** népuradalom. Olyan államforma, amelyben a hatalmat nem egy személy, vagy egy kisebbség, hanem elvben az állampolgárok többsége gyakorolja. Athénben fokozatosan teremtődtek meg a demokrácia feltételei (Szolón–Kleiszthenész–Perikész): a lakosság egyre nagyobb része jutott politikai jogokhoz, s kialakultak azok az intézmények (népgyűlés, tanács, népbíróság), amelyeken keresztül élhetett is jogaival.
- démosz** (görög nép szóból): a görög társadalom egyik rétege (kereskedők, kézművesek, parasztok). Fokozatosan politikai jogot nyertek, és kivívták a demokráciát.
- deportálás** (a latin elszállít szóból): bizonyos szempontok alapján (vallás, bőrszín, nemzetiség) kiválasztott ember-tömegek vagy egész népek új lakhelyre, gyűjtőtáborba, munkatáborba való költöztetése, kényszer útján. Az ókorban az asszírok alkalmazták, de a módszert átvette az Újbabiloni Birodalom is (a zsidók babiloni fogsága).
- despotizmus** (a görög despota [= úr] szóból): korlátlan egyeduralom, amikor az uralkodó hatalmát sem törvények, sem egyéb szabályok nem korlátozzák. Az ókori Keleten volt jellemző, de más korszakokban is létezett. A despoták az ókorban hatalmukat isteni származásukkal is alátámasztották.
- diaszpóra** (a görög szétraadás szóból): a történelemben egy nép vagy egy vallási közösség szétszóródását értjük alatta, de jelenti a szétszóródás után idegen környezetbe került zárt közösséget is. Az ókorban a zsidóság történetéből ismert.
- dictator:** teljhatalommal rendelkező katonai és polgári vezető a köztársasági Rómában. Végveszély esetén a senatus nevezte ki, s megbízatása korlátozott időre (fél év) szólt. A polgárháborúk korában e címet birtokolták a hatalmat megszerző politikusok, majd a császárkorban az uralkodók egyik címévé vált.
- dominátus** (a latin dominus [= úr] szóból): a Diocletianus által bevezetett nyílt császári egyeduralom.
- dzsihá:** szent háború az iszlám hit terjesztése érdekében. Az iszlám egyik legfőbb parancsa.
- egyistenhit** (monoteizmus): olyan vallási felfogás, mely szerint a világot egyetlen isten teremtette és irányítja. Először a zsidóság körében alakult ki, de korunk nagy világvallásai közül a kereszténység és az iszlám is monoteista.
- egyház:** intézményesült vallási közösség, amelyet ugyanazon hittételek elfogadása jellemez. Az Újszövetség értelmezésében az egyház a keresztény hívők teljes közössége.

ekklészia: a négyülés elnevezése Athénban.

eretnek: aki nézeteiben eltér valamely egyház hittételeitől, tanításaitól. A keresztény egyház a 325-ös niceai zsinaton minősítette eretnekeknek az arianusokat.

etnikum (a görög etnosz [=nép] szóból): történelmileg kialakult, a nyelvileg és kulturálisan is összetartozó embercsoport, amely másoktól való különbözőségét népnévvel is kifejezésre juttatja.

evangélium (a görög euangelion [=örömhír] szóból): Jézus életéről és működéséről beszámoló szövegek, melyek közül négyet (Márk, Máté, Lukács és János) az Újszövetség tartalmaz.

fejedelem: olyan uralkodó, aki az uralma alatt álló országban vagy országrészen ténylegesen gyakorolja a hatalmat, bizonyos királyi jogok és külsőségek nélkül. A magyar történelemben az Árpád-ház uralkodói Szent István megkoronázásáig fejedelmek voltak.

feudalizmus: olyan társadalmi rendszer, amelyben az emberek közötti viszonyokat az alapvető tulajdon, a földbirtok határozza meg. A társadalom csoportjai között nincs jogegyenlőség, és fontos szerepe van a kiváltságoknak.

feudum: hűbérbirtok. Olyan adománybirtok, amelyért a megadományozott meghatározott kötelezettségeket (legtöbbször katonai szolgálatot) vállalt (hűbéri eskü). A kora középkortól adományozták.

filozófia (bölcselet): a világ egészével, annak kialakulásával és megismerhetőségével (az ember és a világ kapcsolatával) foglalkozó tudomány. Az ókori görögöknél alakult ki. A filozófia alapkérdése az anyagi és a szellemi (az anyagon túli) világ között fennálló viszony. Az anyagi világot elsődlegesnek tartó irányzatainak összefoglaló neve materializmus, a szellemi világot elsődlegesnek tartók neve idealizmus.

fölművelés: a talaj termőképességének hasznosítása, az emberi szükségletek kielégítésére; alapvető mezőgazdasági tevékenység. (Lásd még: növénytermesztés.)

gladiátor: cirkuszi játékok szereplői, akik egymással vagy vadállatokkal küzdöttek meg a közönség szórakoztatására.

görög gyarmatosítás: a Kr. e. VIII–VI. század között lejátszódó történelmi folyamat. A görög poliszok lakosságának egy része kivándorolt, és új településeket, ún. gyarmatvárosokat hozott létre, amelyek nem függték az anyavárosoktól. (Lásd a tankönyv 55. oldalán levő ábrát.)

gyula: a magyar törzsszövetség hatalmi rendszerében (kettős fejedelemség) az első számú katonai vezető, a tényleges hatalom birtokosa.

gyűjtögetés: a természetben készen található (vadon termő) élelem (pl. gyümölcsök, gabonafélék, gombák) összeszedése fogyasztás céljából. Az őskori embercsoportok alapvető tevékenysége, amely együtt járt a vándorlással.

hellenizmus: az ókori Keleten a Kr. e. III. és a Kr. e. I. század között kibontakozó történelmi korszak. Lényege a görög és az ókori keleti társadalmi és kulturális hagyományok ötvöződése. Kulturális tekintetben a görög rendszerező tudományosság és a keleten felhalmozódott ismeretanyag találkozására nagy teljesítmények kialakulását tette lehetővé.

helóták: a legyőzött akhájok utódai Spártában. Jogállásuk sajátos: nem rabszolgák, de nem is szabadok. Ahhoz a földterülethez tartoztak, amelyet a szabad spártaiaknak utaltak ki. Nem adhatók el, de földhöz köthettek, és szolgáltatásra kötelezettek. Családjuk, személyes tárgyaik vannak, de büntetlenül le lehet mészárolni őket.

hierarchia (szent uralom): a keresztény egyházon belül a III. században kialakult irányítási rendszer, mely a

felsőbbség feltétlen tekintélyén nyugodott. Általános értelemben rangsor egymással kapcsolatban álló személyek vagy dolgok között.

hieroglifa (a görög szó jelentése: szent véset): a legősibb egyiptomi írásfajta. Az archaikus korban a képrásból fejlődött ki, megőrizte annak képi jellegét, de valójában bonyolult mássalhangzóírás.

hűbériség: a feudalizmus korai és virágzó időszakára jellemző társadalmi és hatalmi rendszer, amely a társadalom katonáskodással foglalkozó rétegei között fennálló személyes alá-fölé rendeltségi viszonyokon (hűbéri lánc) alapul. Mivel a nagyobb birtokosok szolgálat fejében földbirtokot (feudum) adományoznak a kisebb birtokosoknak, a hűbériségben a felsőbb és az alsóbb rétegek közötti kapcsolat (az ún. vertikális kapcsolat) erős.

iszlám: a VII. században keletkezett egyistenhívő vallás. Alapvető tanait zsidó és pogány arab hagyományokat ötvözve Mohamed alakította ki. Hittételeit a Korán tartalmazza.

jobbágy: földesúri fennhatóság alatt álló, mezőgazdasággal foglalkozó társadalmi réteg, amely a kora középkor végén alakult ki. Az általa megművelt földnek (jobbágytelek) nem tulajdonosa, csak használója, így különféle szolgáltatásokra kötelezett (robot, terményjáradék stb.).

kalandozások: a magyarok 907 és 955 között lezajló Nyugat-Európába, Itáliába és Bizáncba irányuló zsákmányszerző hadjáratainak gyűjtőneve.

kalifa: Mohamed utódainak elnevezése (az arab szó jelentése: helyettes), s az állam és a vallás összefonódása révén az arabok despotikus vezetői.

kaszt (tiszt): zárt társadalmi csoport, amelybe az egyén születése révén kerül, s amelyet a földi lét során nem hagyhat el. Indiában alakult ki.

katolikus (a görög szó jelentése: egyetemes): az 1054-es egyházszakadás után létrejövő nyugati kereszténység elnevezése. A katolikus egyház latin nyelvű, vezetője a római pápa.

kereskedelem: a termelők és a fogyasztók közötti forgalom lebonyolítására irányuló közvetítői tevékenység, illetve azok rendszere, az áruk adásvételére irányuló gazdasági tevékenység.

kereszténység: az I. században kialakult egyistenhívő vallás. Tanításainak lényege: hit az egyedüli és mindenható Istenben és a halál utáni feltámadásban. Hirdeti a szeretet és az emberek közötti megértés fontosságát. Szent könyve a Biblia.

kettős fejedelemség: a hatalommegosztás rendszere néhány nomád államalakulatnál. Külön méltóság birtokolja a katonai és a kultikus hatalmat. A magyarság a kazároktól vette át Levédiában.

Korán (az arab szó jelentése: olvasmány): az iszlám szent könyve, mely a hittételeket, az öt fő parancsot (egyistenhit, böjt, zarándoklat, alamizsna, napi ötszöri ima) tartalmazza.

középkor: az európai történelem egyik korszaka, amely a legelterjedtebb nézet szerint a Nyugatrómai Birodalom bukásától (476) a XV. század végéig (Amerika felfedezése, 1492 vagy az itáliai reneszánsz kibontakozás) tartott.

latifundium: árutermelő nagybirtok a Római Birodalomban, amely elsősorban rabszolgamunkát alkalmazott.

limes (a latin szó jelentése: dűlőút, határ): a határvédelmet szolgáló erődítményrendszer a Római Birodalomban. Jól kihasználta a földrajzi adottságokat (folyók, hegyek). Építését a Kr. u. I. században kezdték meg.

légió: az ókori római hadsereg legnagyobb létszámú önálló egysége, kezdetben az egész hadsereg neve.

lovagok: **1.** Rómában a kereskedelemmel, adóbértellett foglalkozó réteg, mely a törvények értelmében nem vállalhatott hivatalt. Elnevezése onnan ered, hogy ez a réteg a hadseregben lovas katonaként szolgált. **2.** a nehézpáncélos lovas katona, akinek egész életmódját meghatározza a katonáskodás. A VII–IX. században alakult ki Nyugat-Európában, és sajátos viselkedési kultúra jellemezte.

mágia (varázslat): olyan tevékenység, amellyel az ember számára kedvező módon kívánja befolyásolni a természetet és a természet fölötti erőket. Az őskőkorból a mágia a vadászatra, az újkőkorból pedig a termékenységre irányult.

messiás (a héber szó jelentése: felkent): a zsidóság megváltója, akinek eljövételét a próféták megjövendölték. A keresztények Jézust tekintik a Messiásnak, a zsidók továbbra is várják eljövételét.

mitológia (a görög mítosz [= monda] szóból): egy nép mítoszainak összessége. A mítoszok az istenekről és más természetfeletti lényekről szóló történetek, melyek a korszak embere számára választ adtak olyan alapvető kérdésekre, mint pl. a világ keletkezése, az események okai.

mezőgazdaság: a termelés egyik alapvető ágazata, amely a természeti javak emberi fogyasztásra történő előállításával foglalkozik. Két fő része a növénytermesztés és az állattenyésztés.

mezőgazdasági forradalom: az újkőkorból (neolitikumból) kezdődő élelmiszer-termelés megnevezésére használják.

munkamegosztás: munkatevékenységek hozzárendelése különböző személyekhez és társadalmi csoportokhoz, illetve az e tevékenység eredményeként kialakult viszonyok rendszere.

monopolium: valamely tevékenység végzésére való kizárólagos jog.

monoteizmus → egyistenhit

nagycsalád: több nemzedéket összefogó, vérségi köteléken alapuló társadalmi egység, amelynek tagjai együtt laknak, együtt gazdálkodnak.

nemzetiség: valós vagy vélt vérségi kötelék által összetartott, a nagycsaládnál nagyobb társadalmi csoport. Jellemző a közös ős tudata és a közös szokások és hagyományok rendszere.

népbíróság (esküdtbíróóság, héliia): az igazságszolgáltatással foglalkozó testület Athénban. Szólón vezette be. 6000 tagja volt, s kis létszámú tanácsokban ülésezett. A polgárok sorsolás útján vettek részt munkájában.

népgyűlés: eredetileg a törzsi-nemzetiségi társadalmakban működő döntéshozó szerv. Az ókori államokban minden polgárjoggal rendelkező férfi részt vehetett munkájában.

néptribunus: a plebejusok érdekeit védő tisztségviselő az ókori Rómában Kr. e. 494-től. Személye sérthetetlen volt, s vétőjogot kapott minden, a plebejusokat érintő ügyben.

népvándorlás: sok népet és nagy térségeket érintő népességmozgás, amelynek lehetnek természeti és társadalmi-politikai okai. Népvándorláson általában a Kr. u. IV–V. században a Római Birodalomra kelet felől támadó népek mozgását értik.

nomád (a görög nyájhoz tartozó kifejezésből): vándorló életmódot folytató, legeltető állattenyésztéssel foglalkozó népek elnevezése.

növénytermesztés: a mezőgazdaság egyik ága. Az újkőkorból (elsőként a Közel-Keleten) az eszközejlődés és a felhalmozott tapasztalatok következtében a gyűjtögetésből kialakult tevékenység.

ókor: történelmi korszak az őskor és középkor között. Elnevezését a humanistáktól kapta. Általánosan elfogadott felfogás szerint az ókori keleti államok kialakulásától (Kr. e. 4–3. évezred) a Nyugatrómai Birodalom bukásáig (Kr. u. 476) tartott.

öntözéses gazdálkodás: a száraz éghajlatú folyamvölgyekben (Tigris, Eufrátesz, Nílus, Indus, stb.) létrejött magas szintű földműves kultúra. Nagyszámú munkaerőt és jó szervezettséget igényelt.

ősember: a mai ember (Homo sapiens sapiens) megjelenése előtti emberfajták összefoglaló elnevezése.

őshaza: valamely nép vagy népcsoport első ismert szállásterülete.

őskor: az emberiség történelmének első szakasza, amely az ember kialakulásától az első civilizációk (az állam, az írás, a városok) megjelenéséig tartott.

őskör (paleolitikum, pattintott kőkorszak, csiszolatlan kőkör): az őskor első, s egyben leghosszabb időszaka (kb. 600 000 évtől a Kr. e. IX. évezredig). Jellemzője a gyűjtögető, halász-vadász életmód. A szerszámok kőből készültek, pattintásos módszerrel.

patricius (a latin jó apától származó kifejezésből): a Róma alapítóinak tekintett nemzetségek leszármazottai, a római társadalom vagyonos, polgárjoggal rendelkező csoportjának tagja. A patriciusok a királyság megdöntése után a Kr. e. a III. századig a hatalom kizárólagos birtokosai voltak.

pénz: általános csereeszköz, amelynek értékéhez más áruk értékét viszonyítják, és elfogadását az állam vagy valamely más hatalom garantálja. Pénz lehet minden olyan dolog, amely kis mennyiségben nagy értéket jelent, és értékét általában elismerik. Az ókorban és a középkorban a pénzt általában az ezüst vagy az arany jelentette.

piac: eredeti értelemben az a hely, ahol a javak termelői és a fogyasztók árucseré céljából meghatározott időnként találkoztak. Az antik világban a nyilvános élet és a közélet színtere volt. Közgazdasági értelemben az eladók és a vásárlók összessége.

piramis: az egyiptomi Óbirodalom fáraóinak emelt hatalmas síremlékek. Kezdetben lépcsős (Dzsószer) alakúak, majd kialakult a szabályos gúla (Kheopsz, Khefrén, Mükérisz).

plebejus (a latin tömeg kifejezésből): olyan szabad ember Rómában, aki nem tartozott a patricius nemzetségek kötelékébe. Parasztok, kereskedők és iparosok voltak, s kezdetben nem rendelkeztek polgárjoggal.

plebs: a római köznépp, szűkebb értelemben a városi tömeg. A római parasztság tönkremenetele termelte ki a Kr. e. II. században. A városban élő tömeg alkalmi munkákból élt (napszámos), és igényt tartott állami juttatásokra. Az állam ingyen gabonával tartotta el, és cirkuszi játékokkal szórakoztatta.

polis: görög városállam. A városból és közvetlen környezetéből álló kisméretű államok elnevezése. A polisok a Kr. e. XII és VIII. század között alakultak ki, és a klasszikus kor politikai kereteit adták. A hellenizmus korában önállóságuk megszűnt.

politeizmus: sokistenhit.

principátus: a római császárkor első korszaka, a köztársasági formákkal leplezett egyeduralom rendszere. Kiepítése Augustus nevéhez fűződik, és a Kr. u. III. század végéig működött, egyre kevesebb köztársasági hagyományt tartva fenn.

próféta: az isteni kinyilatkoztatásokat közvetítő, a jövődőt előre látó, és a tömegre hatni tudó férfi. Az ótestamentumi próféták (Ézsaiás, Jeremiás) meggrótták a zsidóságot az idegen istenek tiszteletéért, megjövendölték az asszír hódítás bekövetkeztét és a messiás eljövételét.

proletár (a latin *proles* [= utód] kifejezésből): vagyontalan személy. Az ókori Rómában így nevezték a legszegényebb polgárokat, akiknek nem volt katonai kötelezettségük. Utódok nevelésével szolgálták az államot, ezért volt polgárjoguk.

provincia: tartomány, a meghódított területen kialakított igazgatási egység a Római Birodalomban. A provinciák lakossága adót fizetett Rómának, s nem képviselthette magát a római politikában.

püspök (a görög *episzkoposz* [= felügyelő] szóból): a keresztény egyházi hierarchia magasabb szintjén álló pap. Kezdetben a városi gyülekezetek egyházi vagyonát kezelték, majd kultikus és egyházkormányzati feladatokat kaptak.

rabszolga: szabadságától megfosztott, más tulajdonában levő személy. A rabszolgák általában semmiféle joggal nem rendelkeztek, adták, vették őket.

régészet (archeológia): a régmúlt tárgyi emlékeit feltáró tudomány.

senatus (szenátus): a vének tanácsa Rómában. A köztársaság idején a legfőbb hatalmat birtokló testület, amelynek a legvagyonosabb nemzetségek vezetői lehettek a tagjai. A császárkorban hatalma fokozatosan jelentéktelenné vált.

sokistenhit (politeizmus): olyan vallási felfogás, mely szerint a világot és az emberek sorsát több isten irányítja.

szent: mindaz, amit az ember vallási okokból tisztel. Így nevezik a katolikus és görögkeleti egyházban a földi életük jutalmaként a mennyországba jutó személyeket, akiket az egyház hivatalosan először boldoggá, majd szentté avat.

Szentháromság: a keresztény egyház hivatalos tanítása Istenről, amely szerint az Atya, a Fiú és a Szentlélek egyazon isten három személyben. A 325-ös niceai zsinat fogadta el hittételként.

szerzetes: a világi élettől visszavonult, a vallási és erkölcsi tökéletesség elérésére törekvő ember, aki valamely zárt közösség (rend) tagja. Eredetileg a keresztényeknek voltak szerzetesei, de ma már így nevezik a többi nagy vallás hasonló életmódot választott képviselőit is.

sztratégosz: a hadsereg vezetői Athénban. Fontosságát mutatja, hogy a 10 sztratégoszt még Periklész idején is választották, mikor a többi hivatalt sorsolással lehetett elnyerni.

társadalom: szervezett emberi közösség, amely meghatározott kapcsolatokkal (ezek elsősorban a tulajdonviszonyoktól és a munkamegosztástól függnék) és együttélési szabályokkal jellemezhető.

termelés: az ember tudatos tevékenysége, mellyel a természetben található javakat ön maga számára felhasználhatóvá, s a természeti erőforrásokat kihasználhatóvá teszi. Az újkőkorban jelent meg, mikor a gyűjtögetést felváltotta a növénytermesztés, a vadászatot az állattenyésztés.

triumvirátus: három férfi szövetsége. Két politikai érdekszövetség elnevezése Rómában a köztársaság válsága idején, az egyeduralomért vívott küzdelemben.

törzs: az állam létrehozását megelőző szinten levő társadalmak valós vagy vélt vérségi alapon szerveződő nagyobb egysége. A törzsek nemzetségekre, azok nagycsaládokra oszlanak. A vadász népek és a nomád népek jellemző szerveződési formája.

türranisz: az egyeduralom, a zsarnokság görög elnevezése. A királysággal ellentétben az egyeduralkodó (a türranosz) a hatalmat törvénytörő módon, többnyire erőszakkal szerzi meg, és tartja fenn.

újkőkor (neolitikum, csiszolt kőkor): az őskor egyik szakasza, a fejlődés központját képező Közel-Keleten a Kr. e. VII–IV. évezredben lezajló történelmi korszak. A szerszámok anyaga alapvetően még a kő, de ennek megmunkálása finomabb módszerekkel, csiszolással történik.

vadászat: a vadállat elejtése, ősi tevékenység az ember létfenntartásának, hitvilágának természethez fűződő kapcsolatának meghatározó eleme.

választójog: a választásokon való részvétel feltétele, mely a közügyekben és a közhatalom gyakorlásában való részvétel lehetőségét biztosítja.

vám: az a díj, amelyet valamely hatalomnak (pl. állam, város) fizetnek azért, hogy az általa ellenőrzött területen az árut átvihessék.

vallási dualizmus: vallási felfogás, amely szerint a világ sorsát két végletesen szembenálló erő (pl. a jó és a rossz, a világosság és a sötétség) küzdelme alakítja.

város: olyan település, melynek lakói jelentős részben ipari és kereskedelmi tevékenységből élnek. Gyakran igazgatási, védelmi és kulturális központ. Az első városok az újkőkorban jöttek létre a Közel-Kelet térségében (Khírokitia, Catal Hüyük).

vaskor: az őskor utolsó, a bronzkort követő szakasza. Elnevezése a vas használatának széles körű elterjedésére utal, kezdete és vége a Föld egyes részein különböző időpontokra esett.

zsinagóga: zsidó imaház. A jeruzsálemi templom lerombolása után épített egyházi épületek, ahol a szent iratokat őrzik, s együtt imádkoznak.

zsinat (a szinódus [= gyűlés] jelentésű görög szóból): az egyház ügyeinek megtárgyalására összehívott gyűlés, amely minden hívőre kötelező határozatokat is hozhat. A III. századtól, az egyház kialakulásával párhuzamosan először az egyháziakra, majd a főpapokra szűkül a résztvevők köre.

TOPOGRÁFIA

- Aachen:** város a kora középkori Frank Birodalomban. Nagy aKároly s szívesen tartózkodott itt udvarával, s palotát és körölnát építtetett a városban, ezért a Frank Birodalom fővárosának tekinthető. Itt temették el Nagy Károlyt, s később a német királyok koronázó városa volt. Ma Németországban található a belga határ közelében.
- Actium:** földnyelv Görögország északnyugati részén, a Jón-tengernél, ahol az ókorban híres Apollón-szentély állt. Kr. e. 31-ben az itteni öbölben győzte le Octavianus Antonius és Kleopátra hajóhadát.
- Alexandria:** kikötőváros Egyiptomban, a Nílus-delta nyugati ágánál. Nagy Sándor alapította Kr. e. 332-ben. Alexandrosz halála után (a világhódítót itt temették el) a Ptolemaioszok birodalmának fővárosává, a hellenisztikus világ egyik legfontosabb kulturális és kereskedelmi központjává vált. Ezt bizonyítja a Muszeion nevű tudományos központ, a híres könyvtárral és a 120 m magas világítótorony a kikötője előtti Pharosz szigetén. A város a római uralom idején (Kr. e. 30-tól) is megőrizte jelentőségét. Itt alakult ki a korai kereszténység egyik legfontosabb központja. Alexandria virágzásának az arab hódítás vetett véget (642).
- Aquincum:** Pannónia egyik jelentős határ menti települése, a mai Óbuda területén. A városban légió állomásozott, ami forrása volt a település virágzásának. A városban a római civilizáció szinte minden jellemzője megtalálható volt: amfiteátrumok, színház, vízvezeték, fürdők, fórum.
- Arab Birodalom:** nagy kiterjedésű iszlám birodalom. Az arabok terjeszkedése a VII. század közepén kezdődött Arábiából. A VIII. századra nyugaton elérték Hispániát, keleten Indiát. A birodalom kezdetben központosított volt, s uralkodói, a kalifák nem csak az állam vezetői voltak, hanem az iszlám vallási vezetői is. Később a birodalom részekre esett szét, mert a különböző területek helytartói önállósodtak, saját dinasztiákat hoztak létre. Az Arab Birodalom sok népet fogott össze, de a gyorsan terjedő iszlám, az arab nyelv és az arab kultúra egységet adott az arab világnak.
- Asszíria:** birodalom az ókori Keleten a Kr. e. XIX. századtól a Kr. e. VII. század végéig. Nevét a Tigris folyó menti Assur városáról (Észak-Mezopotámia) és Assur istenről kapta. Az asszírok a IX. századtól fokozatosan meghódították a Közel-Kelet jelentős részét (Egyiptomot is), s birodalmuk a Kr. e. VII. század végén érte el a fénykorát. Fővárosa ekkor Ninive volt. Asszíriát a médek támadása döntötte meg.
- Athén:** jelentős város az Attikai-félszigeten. A jónok lakták. Már a mükénéi korban megerősített település. Később önálló városállamként (poliszként) a görögség egyik vezető hatalmi és kulturális központja volt. Fénykorát a Kr. e. V században élte, s az itt kibontakozó demokrácia mintát jelentett több városállamnak. A IV. században, a Spártával vívott háború eredményeként hatalmi szerepe megszűnt. A hellenisztikus és a római korban kulturális központ volt, a kora középkorra elvesztette jelentőségét.
- Augsburg:** az Alpok északi előterében, fontos kereskedelmi út mentén elterülő város. Már a római korban jelentős település volt. A Német-római Birodalmat létrehozó I. (Nagy) Ottó hadaival itt mért vereséget kalandozó őseinkre.
- Babilon:** város az ókori Mezopotámiában, az Eufrátesz folyó középső szakasza mentén. A térség jelentős kereskedelmi és kulturális központja, az Óbabiloni Birodalom (Kr. e. XVIII–XVI. század) és az Újbabiloni Birodalom (Kr. e. VII–VI. század) fővárosa. A Kr. e. VI. század elején ide telepítették Palesztinából a zsidók egy részét. A „babiloni fogság”-nak a perzsa hódítás vetett véget (Kr. e. 538). A Perzsa Birodalom fontos városa maradt, s később Nagy Sándor Babilont akarta birodalma fővárosává tenni (itt is halt meg). Ezután Babilon jelentősége csökkent. Ma romváros Irak területén.
- Bagdad:** nagyváros Mezopotámiában, a Tigris folyó mentén, fontos kereskedelmi központ a karavánutak találkozásánál. A VIII. század közepétől egy ideig az Arab Birodalom fővárosa.
- Baskíria:** a Volga és a Káma folyó találkozásánál elterülő sztyeppés terület. Nevét a IX. században ide érkező tatár baskírokról nyerte. E terület volt őseink sztyeppéi vándorútjának egyik állomása, a feltételezések szerint itt éltek a Kr. u. VI–VII. században. Ebben az időben a szomszédos török népektől rengeteg hatás érte a magyarokat. A XIII. században Julianus barát itt magyar törzseket talált, ezért a területet Magna Hungáriának, azaz ősi Magyarországnak is nevezte.
- Betlehem:** település Palesztinában, Jézus Krisztus születési helye.
- Bizánc** (Konstantinápoly): a Boszporusz partján létesítették az ókori görögök Búzantion városát. A jelentéktelen, de kereskedelmi szempontból kitűnő és jól védhető helyen levő várost építtette ki birodalma új fővárosává Constantinus (Nagy Konstantin) római császár (Konstantinápoly = Konstantin városa). 395 után a hatalmas falakkal megerősített város a Keletrómai Birodalom (Bizánci Birodalom) fővárosa lett. A kora középkor idején Európa legnépesebb városa – lakóinak száma meghaladta a félmilliót – és a keleti (ortodox) kereszténység központja.
- Cannae:** város Dél-Itáliában, melynek közelében Kr. e. 216-ban Hannibál legyőzte a római sereget.
- Catalaunum:** a mai Franciaország északi részén található település, melynek közelében 451-ben vívta élethalálharcát a széteső Nyugatrómai Birodalom a hunokkal. A germán szövetségesekkel megerősített római és a hun seregek is óriási veszteségeket szenvedtek. Így az eldöntetlen csata a rómaiak számára felért egy győzelemmel.
- Córdoba:** város az Ibériai-félsziget déli részén. A karthágóiak alapították, majd római uralom alá került. Az arab hódítás után indult fejlődésnek. A részeire eső Arab Birodalom egyik utódállamának, a Córdoba-i Kalifátusnak a székhelye, egészen a XIII. század közepéig. A X. században elkészült cordobai nagymecset világhírű építészeti alkotás. Híres volt a város kézműipara, különösen a bőrfeldolgozás: a *kordován* kemény, különlegesen kidolgozott kecske- vagy juhbőr, amelyből főleg lábbeliket (csizmát) készítettek.
- Dacia:** római provincia Kr. u. 107 és 271 között. Területe Erdélyre, a Temesközre és Olténiára terjedt ki. A korábban itt élő trák eredetű dákok többször a szomszédos római provinciára támadtak. Ezért és az itteni nemesfémek és a só megszerzése miatt Traianus császár véres háborúban (101–106) meghódította a területet. A provincia megszerzése során a dákok helyére más népeket telepítettek. Fejlett volt a bányászat (arany, ezüst, vas, ólom, só). A hanyatló birodalom nem tudta megóvni a provinciát, így Aurelianus császár kiűrtette Daciát, s lakóit áttelepítette a Duna déli oldalára.
- Egyházi Állam** (Pápai Állam): Róma és Ravenna környékére kiterjedő állam, melynek világi uralkodója a római pápa volt. Létrejötté Kis Pippin és a pápa közötti együttműködés eredménye: a pápa elismerte a frank vezér királyi címét, Pippin pedig megvédte a pápaságot a longobárdokkal szemben (754), s az Itáliában általa meghódított terület egy részét átengedte a pápának (756).
- Egyiptom:** ősi kultúra a Nílus deltája és alsó folyása men-

tén. A terület nagy része a sivatagi övben fekszik, ezért az itteni a kultúra, amely Kr. e. 3000 körül jött létre, az öntözéssel földművelésen alapult, és a Nílus menti szűk sávra korlátozódott. A földrajzilag zárt Egyiptom évezredekig önálló volt, majd a Közel-Kelet nagy birodalmához (Asszíria, Perzsa Birodalom, Nagy Sándor birodalma) tartozott. Nagy Sándor halála után a hellenisztikus korszak leghatalmasabb birodalmává vált a Ptolemaioszok alatt. Julius Caesar Rómától függő állammá tette, majd Augustus hódította meg (Kr. e. 30). Fontos szerepe volt Róma gabonaellátásában, ezért Augustus a császár közvetlen ellenőrzése alatt álló provinciává tette. Az ország a Római, majd a Keletrómai Birodalom része volt, egészen az arab hódításig (VII. század).

Erdély: a Kárpát-medence keleti medencéje (központja a Mezőség) és az azt körülölelő Keleti- és Déli-Kárpátok alkotta tájegység. A magyar törzsek a honfoglalás idején először ezt a területet szállták meg. A magyar állam megalapítása után központtól való távolsága miatt külön tartományként (vajdaság) kezelték, s élén a király által kinevezett vajda állt.

Esztergom: város a Duna jobb partján, közvetlenül a Visegrádi-szoros előtt. A római korban a dunai limes egyik megerősített helye volt. A magyar államalapítás idején vált ismét jelentős településsé. Géza fejedelmi székhelye, s itt született Géza fia, István, akit később itt koronáztak meg. István király Esztergomban építette ki a királyi központot, s a várost érseki székhellyé tette. Az esztergomi érsek lett az ország legfőbb egyházi vezetője.

Etelköz: a Fekete-tengertől északra, Al-Dunától a Dnyeper és a Don folyó vidékéig terjedő sztyeppterület. Vándorló eleink a feltételezések szerint 830-ban költöztek ide a keletre levő Levédiából. Itt történt meg a vérszerződés, és innen indult a honfoglalás.

Eufrátesz: Kis-Ázsia hegyeiből a Perzsa-öbölbe ömlő hatalmas folyó, amely az általa átszelt sivatagos terület, Mezopotámia (Folyóköz) két nagy folyója közül a nyugatabbi. Vize éllette a Kr. e. 3000 körül itt kibontakozó öntözéssel kultúrákat. Előbb a sumer kultúra virágzott a folyó alsó folyásánál (délen), majd az akkádok városállamai, végül az Ó- és az Újbabiloni Birodalom.

Fönícia: mintegy 200 km hosszú partvidék a Földközi-tenger keleti medencéjében, a mai Libanon teljes, s Szíria, valamint Izrael területének egy részén. Az ókorban önálló kereskedővárosairól (Türosz, Szidón, Búblosz) és hajósairól, kereskedőiről volt nevezetes. A térség helyzete, önállósága a szomszédos hatalmak közti erőviszonyoktól függött: általában a Közel-Kelet vagy a Földközi-tenger nagy birodalmához tartozott.

Frank Birodalom: a germán frank törzsek egyesítésével a mai Észak-Franciaország területén hozta létre Klodvig a frankok államát (V. század vége), amely a Karolingok, s közülük is főleg Nagy Károly hódításai révén vált birodalomná (VIII–IX. század). Fénykorában magába foglalta az egykori Galliát, Itáliát, Germánián túl az Elbáig terjedő területeket és Pannóniát is. A feudális birodalom azonban a belső háborúskodás miatt 843-ban három részre esett szét.

Gallia: római provincia, amely nagyjából a mai Franciaország területét foglalta magába. Nevét a kelta gallokról nyerte. A rómaiak fokozatosan hódították meg a Kr. e. I. században. Háborúzott itt Julius Caesar, aki egy időben Gallia helytartója volt (Kr. e. 59–50). A rómaiak a birodalom bukásáig (V. század) birtokolták. A hosszú időszak alatt népsége romanizálódott.

Gaugamela: település Mezopotámia északkeleti vidékén. A közelében szenvedett döntő vereséget III. Dareiosz perzsa király hadserege Nagy Sándor hadaitól (Kr. e. 331). A csata után a perzsák már nem tudtak kifejteni jelentős ellenállást a görög-makedón sereggel szemben.

Hispania: félsziget a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Az ókorban arany-, ezüst- és ónbányászata miatt volt jelentős. A föníciaiak már a Kr. e. XII. században kereskedőtelepeket létesítettek itt, majd délkeleti partvidékét Karthágó ellenőrizte. A rómaiak a második pun háború után szerezték meg (Kr. e. III. század vége), s egészen a Kr. u. V. század elejéig római provincia. Ekkor a nyugati gótok alakították itt királyságot. A Kr. u. VIII. században déli részét az arabok, északi részét a frankok foglalták el.

India: nagy területű félsziget Dél-Ázsiában. Éghajlatát a monszun alakítja, s a csapadék mennyiségétől függően sivatagok és esőerdők egyaránt megtalálhatók itt. Az ókorban a félsziget északnyugati, viszonylag száraz területén, az Indus-folyó mentén alakult ki jelentős kultúra (Kr. e. 3. és 2. évezred fordulója), amelyre az öntözéssel gazdálkodás volt jellemző.

Indus: hatalmas folyam, amely a Himalája hegyvidékéről ered és India nyugati részét átszelve ömlik az Indiai-óceánba (Arab-tenger). A száraz sivatagos-félsivatagos területen az Indus biztosította az öntözés lehetőségét, s virágzó városi kultúrák kialakulását már a Kr. e. 3–2. évezredben (Indus-völgyi kultúra).

Isszosz: település a Kis-Ázsiát a Közel-Kelettel összekötő kereskedelmi út mentén. Közeliében vívták III. Dareiosz és Nagy Sándor hadai az első jelentős csatájukat (Kr. e. 333). A perzsa uralkodó vereséget szenvedett, s így a hódító makedónok előtt szabaddá vált az út a Perzsa Birodalom belseje felé.

Itália: a Földközi-tengert nyugati és keleti medencére osztó félsziget, amelyet északon az Alpok határol, területén pedig az Appenninek-hegység húzódik végig. Az itt élő sok népet Róma a Kr. e. V. és III. század folyamán hódította meg. A Római Birodalom létrejöttével Itália a mediterráneum központjává vált.

Izrael: a Salamon halála után (Kr. e. X. század vége) kettészakadó zsidó állam északi részének elnevezése. Függetlenségének az asszír hódítás vetett véget (Kr. e. VIII. század).

Jeruzsálem: város Palesztinában, az ókori zsidó állam fővárosa. Itt állt a Salamon által építtetett templom. A város azokban az időszakokban is virágzott, amikor a zsidók elvesztették függetlenségüket, mert a Palesztinát meghódító birodalmak nagy piacot jelentettek kereskedőinek és iparosainak. A római fennhatóság idején Jeruzsálemben ítélték el, s a város közelében, a Koponyák hegyén (Golgota) végezték ki Jézust. A Kr. u. I. század közepén a zsidók fellázadtak Róma ellen. A várost elfoglaló római hadvezér (Titus, a későbbi császár) földig romboltatta a jeruzsálemi templomot (70). Jeruzsálem azonban gyorsan kiheverte a pusztítást (bár a templom nem épült újjá), s a kereszténység egyik kiemelkedő központja (patriarchátus), a kereszténység szent városa, fontos zarándokhelye lett. A VII. században elfoglalták az arabok, s ettől fogva az iszlám szent városa is.

Júdea (Júda): a Salamon halála után (Kr. e. X. század vége) kettészakadó zsidó állam déli részének elnevezése. Függetlenségének az Újbabiloni Birodalom hódítása (Kr. e. VI. század elején) vetett véget. Lakóit az újbabiloni uralkodó (Nabukodonozor) áttelepítette Mezopotámiába (ez a zsidó nép történelmében a „babiloni fogság” időszaka). Az Újbabiloni Birodalmat elfoglaló perzsák fennhatósága alatt Júdea lakói visszatérhettek országukba, amely a Perzsa Birodalom és Nagy Sándor birodalmának felbomlását követő viszonylagos függetlenség után a Kr. e. I. század közepén került római uralom alá (Pompeius hódította meg).

Káma: a Volga bal parti mellékfolyója. Lásd Baskíriát.

Kárpát-medence: a Kárpátok övezte térség, mely három

medencét (Kisalföld, Alföld, Erdélyi-medence) és az azokat elválasztó középhegységeket (Dunántúli-középhegység, Erdélyi-szigethegység) foglalja magába. Növényzete az erdős sztyepp övezetbe tartozik. Területén a római korban két provincia alakult (Pannónia és Dacia). Az ún. „sztyepei országút” legnyugatibb állomása, ezért a népvándorlások során sok nomád nép megfordult itt (pl. hunok, gótok, gepidák, avarok). A longobárdok, majd a szlávok északról érkeztek ide. A magyarság a IX. század végén, X. század elején a Kárpát-medence teljes területét birtokba vette, s az ezután keletről érkező népeket (pl. besenyők, kunok) visszaverte, vagy magába olvasztotta.

Karthágo: ókori város a mai Tunézia tengerparti vidékén. A punok alapították a Kr. e. IX. század végén. A kereskedőváros a Kr. e. III. századra a Földközi-tenger nyugati medencéjének urává vált. A Rómával vívott három háborúban (pun háborúk, Kr. e. III. század közepe–Kr. e. II. század közepe) először a térség fölötti befolyását, majd létét is elvesztette. A helyén később római város jött létre, mely nem volt jelentős.

Kijev: a Dnyeper középső folyása mentén fekvő város, ma Ukrajna fővárosa. A várost varég kereskedők alapították, majd a IX. század végén keleti szláv állam (Kijevi Rusz) központja lett.

Kína: szubkontinentális terület Ázsia keleti részén. Törzsterülete a Huangho és a Jangce termékeny alföldje, de a létrejövő állam (a Kr. e. III. század végétől egységes birodalom) lassan kiterjesztette fennhatóságát a környező hegyvidékekre is. Kína önálló civilizációs központ.

Levédiá: a Don és a Volga folyók alsó szakasza között elterülő vidék. A területet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin nevezte így a magyarok első ismert fejedelméről, a IX. század közepén élt Levediről. A feltételezések szerint őseink a VII–VIII században éltek a szteppének ezen a részén, jórészt a Kazár Birodalom fennhatósága alatt. Sok történész Levédiát Etelköz egy részének tartja: szerintük ezzel a névvel különböztették meg a fejedelmi szállásterületet.

Makedónia: terület és állam a Balkán-félszigeten, az ókori görögség megtelepedési területétől északra. A görögök számára a ló és a gabona miatt volt jelentősége. A makedón állam a Kr. e. VI. század második felében alakult ki. II. Philipposz uralkodása alatt (Kr. e. IV. század közepe) jelentősen megerősödött, s egyesítette a görög poliszokat. A Perzsa Birodalom meghódításával (Nagy Sándor) létrejött Makedón Birodalom törzsterülete. Nagy Sándor halála után a legkisebb területű utóállam (Antigonoszok). A rómaiak a Kr. e. I. század közepén foglalták el, s tették provinciává.

Marathón: település Attikában. Kr. e. 490-ben a közelében szállt partra az Athén ellen támadó perzsa hadsereg, amelyet Miltiadész vezetésével az athéniak legyőztek.

Medina: jellegzetes oázisváros az Arab-félsziget nyugati részén, a Tömjénút mentén. A város adott otthont a Mekát elhagyni kényszerülő Mohamednek 622-ben. Lakói gyorsan áttértek az iszlám hitre, s itt épült meg az első mecset. Mohamed halála után vette fel „a Próféta városa” (Medínat an-Nabi) nevet, s itt őrzik Mohamed koporsóját is.

Mekka: kereskedőváros az Arab-félsziget nyugati részén, a Tömjénút mentén. A kereskedő karavánok fontos állomáshelye, s a pusztai népek régóta tisztelték itt a „Fekete Követ” (egy meteorit-darabot), amelynek a VI. század elején egyszerű szentélyt is építettek. A városban kezdte hirdetni tanait Mohamed, s innen menekült el 622-ben. A próféta 630-ban visszatért Mekkába, és a várost az iszlám első számú szent helyévé nyilvánította, elrendelve a Kába-kő tiszteletét. Vallási szerepe azóta is megmaradt, az iszlám hívei a világ közepének tartják, s az imát is

Mekka felé fordulva végzik. Minden iszlám hívő kötelessége, hogy életében egyszer elzarándokoljon ide.

Merseburg: város Németország keleti részén, a szászok földjén. A IX. század elején alapították védelmi célból a Frank Birodalom keleti határán. 933 tavaszán a város mellett győzte le I. (Madarász) Henrik német király a kalandozó magyarokat.

Mezopotámia: a Tigris és az Eufrátesz által határolt terület, görög elnevezése is innen származik: folyóköz. A sivatagos-félsivatagos területen a két folyó vize tette lehetővé az öntözéses kultúrák kialakulását (Kr. e. 4. évezred). Mezopotámia civilizációs központként meghatározó szerepet játszott a Közel-Kelet történetében. Az itteni növénytermesztő városi kultúrák és a környező állattenyésztéssel, bányászattal jellemezhető hegyvidékek között sokrétű kapcsolat alakult ki. Mivel az öntözés idővel szikesedéshez vezetett, megfigyelhető, hogy a kultúrközpontok egyre északabbra alakultak ki.

Német-római Császárság: A Keleti-frank Birodalom területén kialakuló, jórészt német nyelvű, de más népeket is magában foglaló, laza szerkezetű középkori és újkori államalakulat. I. (Nagy) Ottó alapította, amikor 962-ben Rómában császárrá koronáztatta magát. Megerősödésében jelentős szerepet játszottak a kalandozó őseinkkel vívott küzdelmek.

Nicaea (Nikaia): város Kis-Ázsia északnyugati részén. Itt ült össze 325-ben a keresztény egyház első egyetemes (tehát nem csupán egy terület keresztényeinek részvételével zajló) zsinata, mely a szentháromság kérdésében az egyenlőség mellett döntött (ti., hogy az Atya és a Fiú is azonos Istennel).

Nílus: hatalmas, több mint 6500 km hosszúságú folyó, amely két nagy ágból ered Kelet-Afrikában, észak felé haladva átszeli a Szahara sivatagot, és a Földközi-tengerbe ömlik. A Nílus vizével és termékeny iszapjával biztosította a folyamatos mezőgazdasági termelést Egyiptomban, s jó szállítási lehetőséget is nyújtott.

Olümpia: az ókori görögök egyik szent helye a Peloponnészosz-félsziget északnyugati részén (Zeusz szent ligete). A Kr. e. X. századtól voltak itt helyi jelentőségű sportversenyek (futás), majd Kr. e. 776-tól betiltásukig (Kr. u. 393) négyévente itt rendezték meg az ókori görögség legnagyobb sporteseményét, az olimpiai játékokat. (A rendező a közeli polisz, Élisz volt.) A játékok romos színhelyei ma is megtekinthetők.

Olümposz: magas hegycsúcs a Balkán görögök lakta területének keleti részén, Thesszália és Makedónia határán (2911 m). Az ókori görögök a világ legmagasabb hegyének, az istenek lakóhelyének tartották.

Palesztina: a Földközi-tenger keleti partvidéke és a Jordán folyó között elhelyezkedő terület. Nevét az egykor itt élt népről, a filiszteusokról kapta. Itt alakult ki az ókori zsidó állam.

Pannonhalma: település a Kisalföld délkeleti szegletében. A keresztény hagyomány szerint e helyen született Szent Márton. 996 körül Géza fejedelem itt kezdte építtetni Magyarország első bencés apátságát, amelynek alapítólevelét István király adta ki (1002), tekintélyes birtokokat is rendelve az apátsághoz. Pannonhalma a magyarországi bencések központja volt és ma is az. Korábban Szent Márton-hegyi apátságnak nevezték. A nyelvújítás hatására a XIX. század elején kapta az egyik itteni szerzetestől (Kazinczy barátjától) a Pannonhalma nevet.

Pannónia: a mai Dunántúlt, Burgenlandot, a Bécsi-medencét, Szlovéniát és Horvátország északi területeit magába foglaló római provincia elnevezése az I. és az V. század között. A név az egykor az itt élő kelta eredetű népességet (pannonok) idézi.

- Pécs** (Sopiana): a Mecsek déli lejtőin a II. század elején kialakult római város. Pannónia egyik fontos kereskedelmi központja, jelentőségét számos római emléke is mutatja (pl. ókeresztény kápolna). A Római Birodalom bukása után is folyamatosan lakott, s templomait is használták. I. (Szent) István 1009-ben püspökséget alapított itt.
- Peloponnészosz:** a Balkán-félsziget déli részén elhelyezkedő kisebb félsziget, amely csak egy vékony földnyelvvel (Korinthosz) érintkezett a görög szárazfölddel. A tengerpartra ujszerűen kifutó hegységei között fölművelésre alkalmas medencék húzódnak. Itt volt a мүкénéi kultúra központja (Mүкéné, Tirűnsz, Pүlosz). A dór vándorlás után legjelentősebb városállama Spárta, de Olүmpia is jelentős szerepet játszott az ókorban.
- Perzsa Birodalom:** egy indoeurópai eredetű lovas nép, a perzsák által a Kr. e. VI. század közepén létrehozott birodalom. Az Iráni-medencén (Perzsia) túl magába foglalta a Közél-Kelet egészét (Mezopotámia, Fönícia, Palesztina, Egyiptom stb.). A birodalmat tartományokra osztva kormányozták, de a meghódított és adófizetésre kényszerített népek megőrizhették kultúrájukat és vallásukat. A Perzsa Birodalom létének Nagy Sándor hódítása vetett véget a Kr. e. IV. század végén.
- Poitiers:** város a mai Közép-Franciaországban. A város közelében állították meg Martell Károly hadai 732-ben az előretörő arabokat.
- Róma:** város Közép-Itáliában, a Tiberis folyó partján. Kr. e. 753-ban alapították a latinok, s később az innét kiinduló hódításaik révén létrejött Római Birodalom központja volt. A birodalom bukása után jelentőségét mint a pápaság székhelye őrizte meg.
- Római Birodalom:** a Földközi-tenger egész medencéjét, majd Nyugat- és Közép-Európa egy részét is összefogó államalakulat az ókorban. Róma Itália elfoglalása után (Kr. e. III. század eleje) kezdett terjeszkedni a Földközi-tenger medencéjében (az első meghódított terület Szicília volt az első pun háborúban), s a birodalom legnagyobb kiterjedését mintegy 350 évvel később, Traianus császár idején (Kr. u. II. század eleje) érte el (kb. 3,5 millió km², kb. 50 millió lakos). A Római Birodalmat összetartották a különböző területek közötti gazdasági kapcsolatok, a jó úthálózat, a római jogrend, és az, hogy a meghódított területek lakosságának egy része a római uralom haszonélvezőjévé vált, átvette a római kultúra és életmód bizonyos elemeit s a latin nyelvet (romanizáció). A Kr. u. IV. századtól egy ideig a keresztény vallás is fontos összetartó erő volt. A felsorolt összetartó tényezők gyengülése és a barbárok támadása előbb a birodalom kettészakadásához (395), majd a Nyugatrómai Birodalom megszűnéséhez vezetett (476).
- Savaria:** a mai Szombathely területén fekvő ókori város. Claudius császár alapította (I. század), és Pannónia nyugati területének legjelentősebb városává vált a Borostyánút mentén. Ma is számos római emléke látható (útrészek, mozaikok, Ízisz-szentély). Az V. század közepén földrengés pusztította el. Később a város helyén épült ki az egyik frank őrgrófság központja.
- Spárta:** a Peloponnészosz-félsziget déli részén, az Eurótasz folyó mentén fekvő görög polis. A dórok alapították a Kr. e. X. században, amikor uralmuk alá hajtották az itt élő földműves népeket. Sajátos államberendezkedése a Kr. e. VII. századra alakult ki (Lүkurgosz „alkotmánya”). Az állam mindvégig megőrizte arisztokratikus jellegét és királyság maradt. Spárta a Kr. e. VI–IV. század között vezető szerepet játszott a görögség életében. A peloponnészoszi háborúban (Kr. e. V. század vége) legyőzte legnagyobb vetélytársát, Athént, de hatalma rövidesen lehanyatlott. A Kr. e. II. század közepén római uralom alá került.
- Sumer:** Mezopotámia déli területe, ahol a Kr. e. 3. évezredben az öntözéses gazdálkodáson alapuló sumer kultúra virágzott. Központi városai: Ur, Uruk, Lagas, Kis.
- Szalamisz:** kis területű (93 km²) sziget az Égei-tengeren, Attikától délre. A Kr. e. VI. században Athén uralma alá került. Xerxész perzsa nagykirály támadása idején ide telepítették ki Athén lakosságát. A sziget és az Attika közötti tengerszorosban győzte le a Themisztoklész vezette athéni flotta a perzsa hajóhadat (Kr. e. 480), ami görögök elleni perzsa támadás összeomlásához vezetett.
- Székesfehérvár:** a Velencei-tótól nyugatra elterülő mocsarak védelmében alapított vár és ispánsági központ (Fejér vármegye). Itt temették el Géza fejedelmet. Szent István (1020 körül) Esztergomból Székesfehérvárra tette át székhelyét, prépostságot alapított és hatalmas bazilikát építtetett a városban. Itt temették el, s ezután még 15 magyar király temetkezett ide. Székesfehérvár lett a magyar királyok koronázóvárosa, s itt volt a királyi kincstár és a levéltár. A XI. századtól fontos szerepe volt az évente egyszer (augusztusban) megtartott székesfehérvári törvényt napoknak, amelyen ügyével mindenki a király elé járulhatott. Magyarországon Székesfehérvár kapta az első városi kiváltságlevelet a királytól (XII. század).
- Szicília:** jelentős méretű (kb. 25 000 km²) sziget Itália és Afrika között a Földközi-tenger nyugati és keleti medencéjének határán. Az ókori görögök több jelentős gyarmatvárost alapítottak itt (a leghíresebb Szürakuszai). A peloponnészoszi háborúban az athéni expedíciós sereg sikertelenül próbálta elfoglalni. Később a sziget fölötti fennhatóságáért robbant ki Róma és Karthágó között az első pun háború (Kr. e. III. század közepe). A háborút követően Szicília lett az első római provincia, s fontos szerepe volt Róma gabonaellátásában. Rabszolgatartó latifundiumok jöttek létre, s a Kr. e. I. század végén több rabszolgafelkelés is kitört a szigeten. Az V. század közepétől a vandálok, a keleti gótok és a bizánciak váltották egymást, majd az arabok foglalták el. Tőlük a XI. század elején a normannok szereztek meg, s területén keresztény királyságot szerveztek.
- Thermopülai-szoros:** az ókorban az északról Közép-Görögország felé vezető útvonal kb. 7 km hosszúságú szakasza, ahol a sziklafal egészen közel húzódik a tengerhez. Nevét az itteni melegforrásokról kapta (= meleg kapuk). Kr. e. 480-ban Thermopülainál állta útját a Leonidász spártai király vezette kis létszámú görög sereg a görög poliszokra támadó Xerxész hadának. Miután a görögöket egy áruló segítségével bekerítették, Leonidász és 300 végsőkig védekező katonája hősi halált halt a perzsa túlerővel szemben.
- Tigris:** Mezopotámia másik nagy folyója, amely az Eufrátesztől keletre folyik. A legismertebb Tigris menti városok Assur és Ninive.
- Urál:** Európa keleti határát jelentő észak-dél irányba húzódó hatalmas (kb. 2000 km hosszúságú) hegyvonulat. Hágókkal szabdalt, így nyugat-keleti irányban viszonylag könnyen átjárható. Az Urál és a tőle keletre elterülő Nyugat-Szibéria vidékére teszi a nyelvészet a finnugor népek őshazáját.
- Verdun:** város a mai Franciaország keleti vidékén, Lotaringiában. A IV. századtól püspöki székhely. Nagy Károly unokái a Verdunban kötött egyezséggel (843) osztották fel egymás között három részre (nyugati, keleti és középső) a Frank Birodalmat. Verdun ezután a Keleti Frank Birodalomhoz, majd a Német-római Császársághoz tartozott, s csak a XVI. század közepén foglalják el a franciák.
- Vereckei-hágó:** kb. 800–850 m magasán húzódó, viszonylag könnyen járható hágó az Északkeleti-Kárpátokban.

Honfoglaló eleink főerői Árpád vezetésével e hágón keresztül érkeztek Etelköz felől a Kárpát-medencébe (895).

Vértesszőlős: település a Gerecse-hegység délnyugati lábánál. Egy itteni kőfejtőben megtalálták a Homo erectus maradványait (néhány fogat és egy tarkócsont-darabot). A lelet korát 350 000 évre becsülik. Ma szabadtéri múzeumban tekinthetjük meg a feltárás helyszínét.

Volga: hatalmas folyó Kelet-Európában. A Kaszpi-tengerbe ömlik, és összeköti a térség fenyő- és lombos erdős vi-

dékeit a sztyeppvidékkel, ezért a történelemben mindig fontos kereskedelmi szerepe volt. A Volga menti területekhez köthető a magyarság kialakulása és vándorlásának kezdete.

Záma: város a mai Tunézia területén. A második pun háborúban itt szenvedett vereséget Hannibál hadserege Cornelius Scipio római légiótól (Kr. e. 202). A csata Róma javára döntötte el a régóta folyó küzdelmet.